

Tarih Boyunca Van İli ve Çevresinde Bağcılık Kültürü**Ruhan İlknur GAZİOĞLU ŞENSOY¹, Ali TUTUŞ²**¹ Yüzüncü Yıl Üniversitesi Ziraat Fakültesi Bahçe Bitkileri Bölümü, Van² Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Bahçe Bitkileri ABD, Van

Özet: Dünya genelinde çok uzun yıllardır varlığını sürdüren, sofralık, kurutmalık, şaraplık olarak değerlendirilen üzüm meyvesi ve bağcılık kültürü, Anadolu ve Van yöresi için de çok büyük öneme sahip olmuştur. Dünyadaki bu yaygın kullanım alanlarının yanı sıra, Türkiye coğrafyası dahilinde, pekmez, cevizli sucuk, bastık, muska, sirke gibi farklı şekillerde değerlendirilirken, ayrıca yaprağı salamura yapılarak tüketilmekte, özellikle ev bahçelerinde çardaklar şeklinde gölgelik olarak ve peyzaj amaçlı kullanım alanı bulabilmektedir. Van İli sınırları içerisinde binlerce yıldır hüküm sürmüş bütün medeniyetlere ait bulgular da, yöre için bağcılığın kadim bir kültür olduğunu gözler önüne sermektedir. Yörede üzüm ve üzüm ürünleri besin olarak kullanılmalarının yanında, kültürün bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle bağcılığın en yoğun olarak yapıldığı ilçe olan Erciş'te, üzüm bağlarının, özel misafirlerin ağırlandığı en değerli mekan olduğu görülmekte, türkülerde, hikayelerde, efsanelerde üzüm bağlarına büyük yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Van, Bağcılık, Üzüm, Tarih

History of Viticulture In Van and Vicinity

Abstract: The viniculture culture and grape, which has been present for many years in the world and consumed fresh, dried or wine, have been also a great importance for Anatolia and Van region. In addition to these common usage areas in the world, grape is consumed in different forms such as molasses, vinegar, sucuk, bastık, muska etc. in the geography of Turkey; brined grape leaves are consumed; and also its vine can be used for shade and landscape purposes. The findings of all the civilizations that have ruled for thousands of years within the borders of Van Province also reveal that the vineyard for the region is an ancient culture. In addition to the use of grape and grape products as nutrients in the region, it is part of the culture. The vineyards are considered to be the most precious place that special guests are welcomed in Erciş, the district where the most of the vineyards are present, and the vineyards are given a great deal of space in the legends.

Keywords: Van, Viticulture, Grape, History

Giriş

Üzüm insanlık tarihi boyunca mitolojik hikayelerde ve kutsal kitaplarda yer alacak kadar büyük önem taşımış, buğday ve baklagillerden sonra ilk kültüre alınan ürünlerden biri olmuştur. Türkçedeki üzüm sözcüğünün, Asya Türkçesinde koparmak anlamına gelen 'üz' kökünden, şarap sözcüğünün ise Arapça içmek anlamındaki 'şurb'tan geldiği bildirilmiştir (Anonim 2016 a).

Birçok jeolojik ve arkeolojik araştırmalar neticesi asmanın anavatanının; Güney Kafkasya ve Hazar Denizi güneyi ile Kuzey Doğu

Anadolu'ya, doğuda da İran, Türkistan ve Hindikuş dağlarına kadar uzanan bölge olduğunu ortaya koymuştur. Dünyadaki yayılışının ise kuzeyde Kırım'dan başlayarak Tuna vadisine, Balkan Yarımadasına ve Macaristan'a buradan da Avrupa ülkelerine olduğu bildirilmiştir (Oraman,1945).

Milyonlarca yıl öncesine dayanan tarihe ve zengin tür çeşitliğine sahip bir bitki olan üzüm, ılıman kuşak bitkisi ve dünya üzerinde 30-40 kuzey ve güney enlemlerinde yetişmektedir. Yaklaşık 140 milyon önceye ait tohum ve yaprak fosilleri bu durumu ispatlamaktadır. İlk

insan yaşamının başladığı tarih öncesi dönemlerden bu güne ulaşmış üzüm tohumları, insanoğlunun bu bitkiyi erken tanıdığına ispatıdır. İsveç Gölü ve Mısır piramitlerinde rastlanılan bu tohumlar, bu gün kültüre alınmış türlerin tohumları ile büyük oranda benzerlik göstermektedir (Deliorman Orhan ve ark., 2011). M.Ö. 2400 yıllarına ait Mısır hiyerogliflerinde, üzüm yetiştiriciliği ve şarap yapımı hakkında bilgi verilmektedir. Bitkinin farklı organları, halk tarafından binlerce yıldır tıbbi amaçlı olarak kullanılmıştır.

Eski Mısırlılar, Hipokrat, Teofrast, Dioskorides, Plinus ve Galen üzümün farmasotik değerinden söz ederken, şarabı da birçok hastalığın tedavisinde kullanmışlardır (Bombardelli ve Morazzoni 1995). Antik dönemdeki çok tanrılı (pagan) uygarlıklarda, asma ve özellikle şarap mistik bir anlam kazanmıştır. Antik Mısır'da, Osiris, Şarap Tanrısı olarak kabul edilmiş ayrıca şarap için Tanrı Horus'un gözyaşları, Güneş Tanrısı Ra'nın teri gibi tanımlamalarda bulunulmuştur. Yunan ve Roma halkı ise Dionysos'u (Bacchus) Bağcılık ve Şarap tanrısı olarak benimsemişlerdir (Anonim 2016 b).

Tek tanrılı dinlerin kutsal kitaplarından olan Tevrat ve İncil'in Nuh'un büyük tufanını anlatan kısımlarında da asma ve şaraptan sıklıkla bahsedilmekte, tufandan sonra Nuh peygamberin kültüre aldığı bitkiler arasında asmanın da olduğu belirtilmektedir (Türkben, 2014).

Efsaneye göre, hayvanlarıyla Ağrı Dağı'na gelen Nuh Peygamber ve gemidekiler, karaya çıkarlar ve günlerce denizde aç bitap dolaşan hayvanlar, bir şeyler bulup yeme umuduyla Ağrı Dağı'na dağılırlar. Ancak geri dönen hayvanlar içerisinde, keçinin hali bir gariptir. Ertesi gün keçiyi takip eden Nuh Peygamber, onun yere düşmüş ve fermante olmuş üzüm tanelerinden

yediğini ve bu tanelerin keçiyi neşeli kıldığını fark eder. Bitkiyi alır ve yetiştirmeye başlar. Bu hadise ile üzüm, ilk kez kültüre alınmıştır artık. Daha sonra şeytanın üzüm bağlarını ateşten nefesiyle kuruttuğu ve bu olayda büyük üzüntü duyan Nuh Peygambere, ancak 7 farklı hayvanın kanıyla bağların sulanması şartıyla eski haline dönebileceğini söylediği rivayet olunur. Efsaneye göre şarap içenler, bu 7 hayvanın özelliğini taşımakta, "tilki gibi kurnaz, saksağan gibi geveze, aslan gibi güçlü, horoz gibi çığırtkan, ayı gibi kaba, köpek gibi kavgacı" olmaktadır (Türkben, 2014).

Asmanın Anadolu'da ki tarihi incelendiğinde medeniyetlerin kuruluşundan beri var olduğu kaynaklarda görülmektedir. Şarap çok eski bir kültüre sahip olmasına rağmen şarap kültürünün başlangıcının Hititler döneminde olduğu düşünülmektedir. Anadolu Medeniyetler Müzesinde sergilenen ve Hititlere ait olan som altın şarap kabı ve şarap kadehi M.Ö 300'lere ait en eski eserlerdir (Deliorman Orhan ve ark. 2011).

Konya Ereğli'de bulunan Hititlere ait Aydıncıkent (İvriz) köyünde bulunan Tuvana Krallığı'ndan (M.Ö. 1200- 742) bu güne kalmış en önemli eser Kral Warpalas'a ait İvriz Kaya Kabartmasıdır. Kral Warpalas tarafından M.Ö. 8. yüzyılda yaptırılan eserde bereket ve barış tanrısı Baş Tanrı Tarhundas tarafından Kral Warpalas'a, bereketi simgeleyen üzüm ve buğday başağının verildiği tasvir edilmiştir. Kabartma üzerindeki figürlerin arka kısmında bulunan Hitit hiyeroglif yazılarda; "*Ben hâkim ve kahraman Tuwana Kralı Warpalavas. Sarayda bir prensken, bu asmaları diktim. Tarhundas onlara bereket ve bolluk versin*" ifadeleri yer almaktadır (Akurgal, 1995).

Van İli ve Çevresinde Tarih Boyunca Bağcılık Kültürü

Doğu Anadolu Bölgesi sınırlarında bulunan ve tarihi boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, hatta başkent olmuş Van İli, etrafı yüksek dağlarla çevrili Van Gölü ovasında kurulmuştur. 1725 metre rakıma sahip, 38° 28' enlem ve 43° 21' boylam dereceleri arasında bulunan, karasal iklimin hüküm sürdüğü; kışları sert ve kar yağışlı, yazların ise sıcak ve kurak geçtiği karasal iklime sahiptir. Ayrıca gece- gündüz süresi ve sıcaklık farkı oldukça yüksektir.

Ülkemizin neredeyse tamamında yetişebilen asma, birçok bölgemizde yıllardır ticari amaçla yetiştirilmektedir. Yüksek rakıma rağmen, etrafının yüksek dağlarla çevrili olması ve Gölün ılımanlaştırıcı etkisi, Van ilini ve Van Gölü Havzasını mikro-klima alanı haline getirmektedir. Bu özelliğinden dolayı

birçok bitki bu alanda yetişme şansı bulmuştur. Bölgede uzun yıllar ve medeniyetler boyunca üzüm yetiştiriciliği yapılmış ve hem üzümün hem de üzümün yan mamullerinden yararlanılmıştır (Fidan, 1985; Oybak Dönmez, 2002).

Van ilinin de içerisinde bulunduğu bölgenin, dünyanın en eski bağ alanlarından olduğu kabul edilmektedir (Gleisberg, 1938).

Gevaş İlçesi'nin sınırları içerisinde bulunan Akdamar Adasının güneydoğusuna 915-921 yılları arasında kurulmuş olan kilisenin dış duvarlarının alt ve üst kesimleri, asma sarmaşığında oluşan kuşaklarla sarıdır. Doğu cephesinin ortasında ise asma sarmaşığı içinde, Abbasi Halifesi Muktedir bir elinde kadeh, diğer elinde üzüm tutar şekilde tasvir edilmiştir (Şekil 1, 2) Anonim2017c.

Şekil 1, 2. Akdamar Adası, kilise duvarlarında bulunan kabartma üzüm figürleri

Ayrıca Van bölgesinde bu güne kadar bulunan ve en eski üzüm kalıntılarını oluşturan örnekler, Van ili Bakraçlı (Yedikilise) Köyü (Şekil 3) Yoncatepe Kalesi ve nekropolünde 1995

yılında yapılan kazılarda (Şekil 4) Erken Demir Çağına ait şehir ve mezarlarda bulunan üzüm çekirdekleridir (Şekil 2,3.) (Belli, 2000).

Şekil 3. Yedikilise Köyü kalıntıları

Şekil 4. Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü kazı alanı

Asurlar Dönemi

Yapılan araştırmalar Van ilindeki bağıcılığın Urartulardan daha önceki dönemlere dayandığını göstermiştir. M.Ö. IV. yüzyılın başında Ksenophon, İran'dan dönerken Karduk ülkesinden geçerken Dicle nehrinin sol tarafında bulunan Koenes şehrinde toprak altına gömülmüş sarnıçlar içerisinde korunan fazla miktarda şarap stoku bulunduğu söz etmiştir. Ordu, Erzincan-Van arasındaki bölgede bulunan halkın, farklı bir içeceği, değişik bir şekilde içtiklerini görmüşlerdir. Şaşkınlıklarını, *“Buralarda lazım olan yiyecek ve içeceklerin en iyilerini buldular: kesim hayvanları, tahıl, güzel kokulu eski şaraplar, kuru üzüm ve her türlü kuru sebzeler.”* ve *birçok buğday, arpa, kuru sebzeler ve arpa şarabı ele geçti. Bu arpa şarabı çömler içinde duruyor ve üstünde arpa taneleri yüzüyordu. İçerisinde kimi uzun, kimi kısa saman çöpleri batırılmıştı. Kim bundan içmek isterse bu çöplerden birinin ucunu ağzına alıp emmesi lazımdı. Bu içki, eğer içine su katılmazsa çok sertti. Fakat alışıncaya pek lezzetli geliyordu”* şeklinde ifade etmişlerdir (Anonim 2006).

Asur kralı II.Aurnasirpal, IX. Yüzyılın erken dönemlerinde (M.Ö.883-859) Urartuların yaşadığı yere yaptığı seferlerini anlatmış olduğu eserinde,

Nairi beyliklerinden almış olduğu vergiler arasında şarabı da saymıştır. Yine Asur kralı olan II.Sargon, Urartu topraklarına yapmış olduğu 8.seferinde, Urmiye Gölü'nün kuzey tarafının bağ alanları ile dolu olduğunu ve bu toprakları nasıl tahrip ettiğini yıllıklarında yazmıştır. Tanrı Haldi tapınağındaki kabartma ve resimlerde, bronzdan yapılmış kazanlar görülmektedir. Asur Kralı II. Sargon üçayaklar üzerinde duran bu kazanların Tanrı Haldi için kutsal şarap taşımada kullanıldığını belirtmiştir (Anonim 2006).

Urartular Dönemi

M.Ö. 900-600 yılları arasında Anadolu da Yukarı Dicle ve Fırat'ın kuzeyinde hakimiyet kuran ve Anadolu'da Demir Çağının önemli temsilcilerinden kabul edilen Urartuların başlıca ekonomisinin tarıma dayandığı ve geniş bağ alanlarına sahip olduğu bilinmektedir (Fidan, 1985; Oybak Dönmez, 2002).

Van-Erciş karayolu, Karataşlar mevkiinde, blok kayalar üzerine yazılmış olan kitabeler, Van gölü Havzasında Urartulara ait bağıcılık kültürü yönüyle belge niteliğindeki eserlerden biridir. Yaklaşık 1-1.5m x 1m genişlikte çerçeve içinde bulunan kitabelerde *“Tanrı Haldi'nin büyüklüğü ile Sarduri Arğıştioğlu bu üzüm bağını yaptırdı.*

Sarduri der ki: hiç kimse Sarduri'nin üzüm bağından çalmasın. Her kim çalarsa versin. Sarduri der ki: her kim ki bu asmalara zarar verirse, Tanrı Haldi;

Tanrı Teyşeba Tanrı Şivini (ve bütün) tanrılar onu güneşin altında kavursun” şeklinde ifadeler bulunmaktadır (Şekil 5) (Anonim, 2017a).

Şekil 5. Karataşlar mevkiinde, blok kayalar üzerine yazılmış olan kitabeler

Yine bu mevkide bulunan bir başka kitabede de “*Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Sarduri Argıştıoğlu der ki: Tanrı Haldi bana krallığı verdiği zaman atalarımın kralı yerine çıktım. Aynı yıl bir diktirme (üzüm bağı) yaptırım. Sarduri, Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, güçlü kral, büyük kral, dünyanın kralı, krallar kralı Tuşpa şehrinin hükümdarıdır*” ifadeleri yer almaktadır.

Bir diğer kitabede, “*Menua oğlu Argıştı konuşuyor. Heybetli bir kale inşa ettim ve ona kendimden bir isim verdim: Argıştihinili. Arazi el değmemiş, bakımsız ve çoraktı. Üzerinde hiçbir şey inşa edilmemişti. Üstünde akan ırmaklardan tam dört tane kanal inşa*

ettim. Daha sonra üzerinde üzüm bağları ile meyve bahçeleri birbirlerinden ayrıldılar. Orada pek çok cesaretli girişimlerde bulundum ve büyük başarılar elde ettim. Menua oğlu Argıştı, güçlü kral, yüce kral, Biainili kralı, Tuşpa'nın hâkimi” ifadeleri ve başka bir kitabede ise “*İlâh Haldi'nin azamet ve ululuğu sayesinde, Menua oğlu Argıştı bu su kanalını inşa etti. Arazi tamamen ıssız ve تنها idi, üzerinde yaşayan hiçbir kimse yoktu. Argıştı bu sulama kanalını yüce Haldi'nin lütufları ve yardımları sayesinde yaptı. Menua oğlu Argıştı, güçlü kral, yüce kral, Biainili kralı, Tuşpa'nın hâkimi”* ifadeleri yer almaktadır. (Şekil 6,7) (Belli, 2012).

Şekil 6, 7. Karataşlar mevkiinde, blok kayalar üzerine yazılmış kitabeler

MÖ 785- 763 yıllarında hüküm sürmüş Urartu Kralı 1. Argişti'ye ait Kitabeler

M.Ö. 600-900 yılları arasında bölgede yaşayan Urartu uygarlığı için taş işlemeciliğinin yanı sıra şarap üretimi de büyük önem taşımaktadır. Erciş İlçesi sınırları içerisinde, tarihi Zernaki Tepesi mevkiinden Haydarbey köyüne kadar olan alanda tamamının üzüm bağlarının bulunduğu bilinmektedir (Anonim, 2017b).

Urartular tarafından yaptırılan baraj, gölet ve sulama kanalları günümüzde kullanıldığı gibi ortaçağ ve Osmanlı döneminde de aynı amaçla kullanılmıştır. Tuşba (Van)'nın su ihtiyacını karşılamak amacıyla Van İl merkezinin 50 km uzağında Hoşap Vadisinde açılmış olan sulama kanalları üzerinde bulunan yazılarda, Tariria için, babası Kral Menua (M.Ö. 810-786) tarafından, üzüm bağları kurulduğunu anlatılmaktadır (Lloyd, 1989).

Osmanlı İmparatorluğu Dönemi

Osmanlı Devletinin ünlü gezgini Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde Van İlinin çevresindeki bağlardan bahsederken her tarafın bağ, bahçe ve gülistanlık olduğunu; çok büyük bağ alanlarında insanların kaybolabileceğini ayrıca sulu ve lezzetli üzümlerin olduğunu ve her bağın içinde bir köşkün olduğunu pınar, havuz ve şadırvanların olduğundan bahsetmiştir (Temelkuran ve Aktaş1986).

Yörenin en önemli kültürel değerlerinden olan Ercişli Aşık Emrah ile Selvi Han hikayesinde de üzüm bağlarına yer verilmektedir. Emrah'a kavuşamayan Han kızı Selvi, Van Kalesini işgal eden ve kendisi ile evlenmek isteyen İran Şahı Abbas'a karşı zaman kazanmak için, ondan Erciş'te kendi adına bir üzüm bağı kurmasını şart koşar ve bu bağ yetişip,

üzümünü yedikten sonra kendisiyle evlenmeyi kabul edeceğini söyler. Yedi yıl sonra bağ üzüm vermeye başladığında düğün hazırlıkları da başlar. 40 gün devam etmesi planlanan düğünün 39. günü Aşık Emrah saz meydanına gelir ve sazıyla sözüyle Şah Abbas'ı mat eder (Peker, 2007).

Doğu Anadolu'da ki bağlardan elde edilen şarabın Güneyde Basil kenti pazarlarında satıldığı tarihin babası olarak bilinen Herodotos tarafından da belirtilmektedir (Lloyd, 1989). Urartular sonrasında yörede bağcılık, Ermeniler tarafından da uzun yıllar devam etmiştir. Henüz bilimsel olarak kanıtlanmamış olsa da, birçok kaynakta, Türkiye'nin bu bölgesinden, Fransa'ya göç eden Ermenilerin Erciş İlçesinden yanlarına aldıkları üzüm kökleri ya da çeliklerini, Fransa'nın üzüm bağları dünyaca ünlü Lyon ve Nice şehirlerine taşıdıkları bilgisi yer almaktadır.

Günümüzde Bağcılık

Günümüzde Vangölü havzası ele alındığında, Van Gölü'nün kuzeyinde yer alan Erciş ilçesi, bağ alanlarının en fazla olduğu ve üzüm üretiminin en yoğun yapıldığı yer olarak göze çarpmaktadır. Daha önceki dönemlerde 800-1000 dekar civarında olan bağ alanları günümüzde 200-250 dekar civarında bir alanla sınırlandırılmıştır (Kelen, 1991; Kelen ve Tekintaş, 1991). 2015 yılı verilerine göre ise Erciş dahil Van İline ait toplam bağ alanı, 340 dekar olarak bildirilmiştir (Anonim 2016 c). Bu alanların büyük bir kısmı, yöreye ait en önemli çeşit olan Erciş üzüm çeşidiyle kurulmuş olmakla beraber, bir bölümü de Gıda, Tarım ve Hayvancılık İl Müdürlüğü tarafından projelendirilerek, dikimi sağlanan standart üzüm çeşitlerinden oluşmaktadır.

Bağcılığın en eski merkezlerinden biri olan yörede, bu kadim kültür bu gün yok olma tehlikesi ile yüz yüze kalmıştır. İklim koşullarının bütün çeşitler için uygun olmamasının yanısıra, bağ alanlarındaki azalmanın asıl sebebi, çeşitli sebeplerle bağ alanlarının imara açılması ve yerine yeni bağ alanlarının kurulmamasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca bağcılık kültürünün yeni nesillere aktarılmaması da önemli nedenlerdendir.

Yine yeni bağcılık tekniklerinin bilinmemesi ve kullanılmaması, bölgenin iklimi ve pazar şartlarına uygun çeşitlerin bugüne kadar tespit edilmemiş olması ve üretim hedeflerinin belirlenmemesi, eski bağ alanlarının yenilenmemesi ve buna bağlı olarak üretim miktarındaki azalış ile birlikte bu iş kolunda ekonomik gelir azlığı bölge bağcılığını yok olmayla karşı karşıya getirmiştir. Ayrıca bölgede hızla artan nüfus ile birlikte bağ alanlarının iskan amaçlı kullanılması da bağcılığı yok olma tehlikesi ile karşı karşıya getirmiştir (Kelen, 1991).

Görüldüğü gibi, üzüm ve bağcılık kültürü Van yöresi için tarihindən gelen vazgeçilmez bir değerdir. Bu nedenle yörede yapılacak olan çalışmalar, gerek üzüm genetik popülasyonunun korunması, gerekse tarihsel dayanağı bulunan bir kültürel mirasın yok olmasına engel olunması açısından büyük önem taşımaktadır.

Kaynaklar

- Akurgal, E.,1989. Anadolu Uygarlıkları, Net Yayınevi. s. 147-148. İstanbul
- Anonim, 2006. <http://www.dudetable.com/ContentDetail.asp?eid=5213&caid=254#aLogo>
- Anonim, 2016a. https://tr.wikipedia.org/wiki/I_Argi%C5%9Fti
- Anonim, 2016b. <http://www.karasaban.net/tarih-oncesi-ve-antik-caglarda-uzum-bagcilik-ve-sarapcilik>
- Anonim, 2016c. <http://www.tuik.gov.tr/PreTabloArama.do?metod=search&araType=vt>
- Anonim, 2017a <http://www.ercis.gov.tr/urartu-yazitlari>
- Anonim, 2017b http://ercis.meb.gov.tr/ercis_str.pdf
- Anonim, 2017c. <http://www.vankultur.turizm.gov.tr/TR,76403/akdamar-adasi-ve-kilisesi.html>
- Belli, O., 2000. Van Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazıları. Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999), (Ed. O.Belli), Ankara 2000, 181-190.
- Belli, O., 2012. Vangölü Havzasında Urartu Krallığı Döneminde Meyve Bahçeleri, Üzüm Bağları ve Şarap Üretimi. II. Uluslararası Doğanadolu Bölgesi Mutfak Kültürü ve Van Yemekleri Sempozyumu.s.51-60. Van Valiliği Yayınevi. İstanbul.
- Bombardelli, E., Morazzoni, P, “Vitis vinifera L.” Fitoterapia, Sayı 66 (4), 1995, s. 291-317.
- Deliorman Orhan, D., Ergün, F., Orhan, 2011. N., Anadolu Medeniyetlerinde Asma (Vitis vinifera L.). Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi. 30-50. s.69-80
- Fidan, Y., 1985. Özel Bağcılık. A.Ü. Ziraat Fak. Yayınları 930. Ders Kitabı. 401.
- Gleisberg, W., 1938. Türkiye Bağcılığı Üzerinde Araştırmalar. I. Ziraat Vekaleti Neşriyatı,
- Kelen, M., 1991. *Van İli Bağcılığı ve Burada Yetiştirilen Üzüm Çeşitlerinin Ampelografik Özellikleri Üzerinde Araştırmalar* (yüksek lisans tezi, basılmamış). YYÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, Van.
- Kelen,M.ve Tekintaş, E.,1991. Erciş ve Yöresinde Yetiştirilen Üzüm

- Çeşitlerinin Ampeografik
 Özelliklerinin Belirlenmesi.
***Yüzüncü Yıl Üniversitesi Ziraat
 Fakültesi Dergisi.*** Cilt :1, No :1
- Lloyd, S., 1989. Ancient Turkey, A
 Traveller's History. British
 Museum Pres, London, 240 s.
- Oybak Dönmez, E., 2002. Arkeobotanik
 çalışmaların ışığında tarih öncesi
 Anadolu'da asma.
- Türkiye 5. Bağcılık ve Őarapçılık
 Sempozyumu. 5-9 Ekim. NevŐehir.
 22-30
- Peker, S., 2007. 17. Yüzyıl Anadolu
 Sahası Türk Saz Őairlerinin
 Őiirlerinde Hikaye Kahramanları.
 Selçuk Üniversitesi Sosyal
 Bilimler Enstitüsü Dergisi. Sayı
 17. Konya
- Temelkuran, T., Aktaş, N., 1986. Evliya
 Çelebi Seyahatnamesi. Üçdal
 NeŐriyat, 1/3, (cilt 3-4). İstanbul.
 756.s.
- Türkben, C., Bağcılık, Uludağ
 Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayın
 No: 316, Ankara